

METAKOGNITIV O‘QISH STRATEGIYALARINING MAZMUNI, TUZILMASI VA KOGNITIV O‘QISH STRATEGIYALARI BILAN O‘ZARO ALOQASI

Matrasulova Iroda Maksud qizi

Urganch davlat pedagogika instituti “Boshlang‘ich ta‘lim metodikasi”

kafedrası o‘qituvchisi

gmail: xxxxxxx@gmail.com

Tel: +998 99 705 53 57

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23233576>

Annotatsiya: Maqolada metakognitiv o‘qish strategiyalarining mazmuni va tuzilmaviy tarkibi, shuningdek, ularning kognitiv o‘qish strategiyalari bilan o‘zaro aloqadorligi masalalari yoritilgan. Tadqiqotning asosiy maqsadi o‘qishni tushunish jarayonida kognitiv va metakognitiv strategiyalarning nisbati va o‘zaro ta‘sirini nazariy jihatdan asoslash hamda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida bu strategiyalarni uzviy rivojlantirishning pedagogik zarurligini ko‘rsatishdan iborat. Tadqiqot metodologiyasi psixologik-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish va umumlashtirishga asoslangan. Tahlil natijalari metakognitiv strategiyalarning kognitiv strategiyalarni boshqaruvchi va nazorat qiluvchi vazifani bajarishini, ularning birgalikda o‘quvchining mustaqil va ongli o‘quvchiga aylanishini ta‘minlashini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: metakognitiv strategiya, kognitiv strategiya, o‘qishni tushunish, o‘z-o‘zini nazorat qilish, rejalashtirish, monitoring, baholash, deklarativ bilim, protsedural bilim, shartli bilim, boshlang‘ich ta‘lim, o‘quvchi faoliyati.

Аннотация: В статье раскрываются содержание и структурный состав метакогнитивных стратегий чтения, а также вопросы их взаимосвязи с когнитивными стратегиями чтения. Основная цель исследования теоретически обосновать соотношение и взаимодействие когнитивных и метакогнитивных стратегий в процессе понимания текста, а также показать педагогическую необходимость их взаимосвязанного развития у учащихся начальных классов. Методология исследования основана на анализе и обобщении психолого-педагогической литературы. Результаты анализа показывают, что метакогнитивные стратегии выполняют управляющую и контролирующую функцию по отношению к когнитивным стратегиям, а их совместное функционирование обеспечивает формирование самостоятельного и осознанного читателя.

Ключевые слова: метакогнитивная стратегия, когнитивная стратегия, понимание прочитанного, самоконтроль, планирование, мониторинг, оценивание, декларативное знание, процедурное знание, условное знание, начальное образование, деятельность учащегося.

Abstract: The article reveals the content and structural composition of metacognitive reading strategies, as well as issues of their interrelation with cognitive reading strategies. The main purpose of the study is to theoretically substantiate the relationship and interaction between cognitive and metacognitive strategies in the process of text comprehension, and to show the pedagogical necessity of their interconnected development in primary school pupils. The research methodology is based on the analysis and synthesis of psychological-pedagogical literature. The findings show that metacognitive strategies perform a regulatory and controlling

function in relation to cognitive strategies, and their joint functioning ensures the formation of an independent and conscious reader.

Keywords: metacognitive strategy, cognitive strategy, reading comprehension, self-monitoring, planning, monitoring, evaluation, declarative knowledge, procedural knowledge, conditional knowledge, primary education, learner activity.

Kirish. Zamonaviy boshlang‘ich ta‘lim tizimida o‘quvchilarda nafaqat texnik o‘qish ko‘nikmasini, balki matnni chuqur anglash va undan mustaqil xulosa chiqarish qobiliyatini shakllantirish ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Xalqaro baholash dasturlari (PIRLS, PISA) natijalari tahlili shuni ko‘rsatadiki, o‘quvchilarning katta qismi matnni texnik jihatdan o‘qiy olsa-da, o‘qilgan matnni tahlil qilish, undagi asosiy g‘oyani ajratish va o‘z tushunishini nazorat qilishda qiyinchilik his qiladi. Bu holat o‘qish jarayonini nafaqat kognitiv, balki metakognitiv nuqtai nazardan ham tashkil etish zaruratini keltirib chiqaradi. Oliy ta‘lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2026-yil 16-yanvardagi 11-sonli buyrug‘iga muvofiq belgilangan ilmiy-texnik ustuvor yo‘nalishlar doirasida boshlang‘ich ta‘limda zamonaviy kompetensiyalarni, jumladan, o‘qish savodxonligi va mustaqil fikrlash kompetensiyalarini rivojlantirish masalalari dolzarb ahamiyat kasb etmoqda [1]. Metakognitiv va kognitiv o‘qish strategiyalari tushunchalari psixologiya-pedagogika fanida J.Flavell va A.Braun tadqiqotlaridan boshlab keng o‘rganib kelinmoqda, biroq ularning boshlang‘ich sinf amaliyotiga tatbiq etilishi, ayniqsa ikkala strategiya turining o‘zaro aloqadorligi masalasi hanuzgacha metodik jihatdan yetarlicha ochib berilmagan [2]. Tadqiqotning maqsadi metakognitiv o‘qish strategiyalarining mazmuni va tuzilmasini ochib berish hamda ularning kognitiv o‘qish strategiyalari bilan o‘zaro aloqasini nazariy jihatdan asoslashdan iborat.

Asosiy qism. Kognitiv strategiyalar – bu o‘quvchi tomonidan matnni bevosita anglash va qayta ishlash uchun qo‘llaniladigan aqliy amallar tizimi bo‘lib, ularga taxmin qilish, tayanch so‘zlarni ajratish, matnni qismlarga bo‘lish, asosiy va ikkinchi darajali ma‘lumotni farqlash, xulosa chiqarish va o‘qilganni o‘z so‘zi bilan qayta hikoya qilish kabi usullar kiradi. Bu strategiyalar bevosita matn mazmuni bilan ishlashga qaratilgan bo‘lib, o‘quvchining “nima o‘qiyapman” va “matnda nima deyilgan” degan savollariga javob topishiga xizmat qiladi [3]. Metakognitiv strategiyalar esa kognitiv faoliyatning o‘zini boshqarish va nazorat qilishga qaratilgan yuqori darajadagi jarayon hisoblanadi. J.Flavellning klassik ta‘rifiga ko‘ra, metakognitsiya – bu shaxsning o‘z bilish jarayonlari haqidagi bilimi va shu jarayonlarni faol nazorat qilish faoliyatidir [4]. O‘qish jarayoniga tatbiqan bu strategiyalar o‘quvchining “qanday o‘qiyapman”, “tushunayapmanmi” va «tushunmasam nima qilishim kerak» degan savollarga javob berishga yo‘naltirilgan bo‘lib, o‘qishni rejalashtirish, jarayonni kuzatish (monitoring) va natijani baholash kabi uch asosiy komponentni o‘z ichiga oladi. Metakognitiv o‘qish strategiyalarining tuzilmasini ikki asosiy tarkibiy qism orqali tavsiflash mumkin: 1) metakognitiv bilim bu o‘z navbatida uch turga bo‘linadi: deklarativ bilim (o‘quvchining o‘zi, vazifa va strategiyalar haqidagi bilimi masalan, “men uzun matnlarni sekinroq o‘qiyman”), protsedural bilim (strategiyani qanday qo‘llashni bilish masalan, asosiy fikrni qanday ajratish kerakligini bilish) va shartli bilim (strategiyani qachon va nima uchun qo‘llash kerakligini bilish); 2) metakognitiv faoliyat (o‘z-o‘zini boshqarish) bunga o‘qishdan oldingi rejalashtirish

(maqsad qo‘yish, matn haqida oldindan taxmin qilish), o‘qish jarayonidagi monitoring (tushunish darajasini kuzatish, tushunmovchilikni sezish) va o‘qishdan keyingi baholash (qo‘yilgan maqsadga erishilganligini tekshirish, strategiyaning samaradorligini aniqlash) amallari kiradi [5].

Kognitiv va metakognitiv strategiyalar o‘rtasidagi o‘zaro aloqa ierarxik xarakterga ega: metakognitiv strategiyalar kognitiv strategiyalarni tanlash, qo‘llash vaqtini belgilash va ularning samaradorligini nazorat qilish orqali boshqaruvchi vazifani bajaradi. Boshqacha aytganda, kognitiv strategiya “vosita” bo‘lsa, metakognitiv strategiya shu vositadan “qachon, qanday va nima uchun” foydalanish kerakligini belgilovchi “boshqaruv tizimi” rolini o‘ynaydi. Masalan, o‘quvchi matndan asosiy fikrni ajratish (kognitiv strategiya) usulini bilishi mumkin, biroq aynan qaysi paragrafda bu usulni qo‘llash zarurligini va o‘zi haqiqatan tushunib o‘qiyotganini anglashi uchun metakognitiv nazorat talab etiladi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, faqat kognitiv strategiyalarni o‘rgatish bilan cheklanish o‘quvchining strategiyalarni yangi, notanish matnlarga mustaqil ko‘chira olishini kafolatlamaydi; aynan metakognitiv nazorat mavjud bo‘lgandagina o‘rganilgan strategiya boshqa vaziyatlarga transfer qilinadi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida metakognitiv o‘qish strategiyalarini rivojlantirish bir qator o‘ziga xos pedagogik yondashuvlarni talab qiladi, chunki bu yoshdagi bolalarda o‘z-o‘zini anglash va nazorat qilish qobiliyati hali shakllanish jarayonida bo‘ladi. Bunda o‘qituvchining “ovozi chiqarib fikrlash” (think-aloud) usuli, ya‘ni o‘zining matnni o‘qish jarayonidagi fikr yuritish yo‘lini o‘quvchilarga namoyish etishi, savol-javob orqali o‘z-o‘zini tekshirish ko‘nikmasini shakllantirish, hamda o‘qishdan oldin, o‘qish davomida va o‘qishdan keyin qo‘llaniladigan maxsus savollar tizimidan (masalan, “Bu matn nima haqida bo‘lishi mumkin?”, “Hozir o‘qiganimni tushunyapmanmi?”, “Matnning asosiy fikrini bir jumlada ayta olamanmi?”) foydalanish samarali natija beradi. Shu bilan birga, sun‘iy intellekt asosidagi adaptiv o‘qish platformalari o‘quvchining tushunish darajasini real vaqt rejimida aniqlash va unga mos savollar taqdim etish orqali metakognitiv monitoring jarayonini qo‘llab-quvvatlashi mumkin, biroq bunday texnologik vositalar faqat o‘qituvchi tomonidan tashkil etilgan pedagogik muhitni to‘ldiruvchi vosita sifatida qaralishi lozim.

Xulosa. O‘tkazilgan nazariy tahlil shuni ko‘rsatadiki, kognitiv va metakognitiv o‘qish strategiyalari o‘qishni tushunish jarayonining ikki uzviy tarkibiy qismi bo‘lib, ular bir-birini almashtirmaydi, balki o‘zaro to‘ldiradi: kognitiv strategiyalar matn mazmunini qayta ishlash vositasi bo‘lsa, metakognitiv strategiyalar shu vositalardan ongli va maqsadga muvofiq foydalanishni ta‘minlovchi boshqaruv mexanizmi vazifasini bajaradi. Metakognitiv bilim (deklarativ, protsedural, shartli) va metakognitiv faoliyat (rejalashtirish, monitoring, baholash) tuzilmaviy jihatdan bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ularning har biri o‘quvchining mustaqil va ongli o‘quvchi sifatida shakllanishida muhim rol o‘ynaydi. Shu sababli boshlang‘ich sinflarda o‘qish savodxonligini rivojlantirish metodikasi faqat kognitiv usullarni o‘rgatish bilan cheklanmasligi, balki o‘quvchida o‘z-o‘zini nazorat qilish va baholash ko‘nikmalarini uzviy shakllantirishga ham qaratilishi lozim. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini metakognitiv va kognitiv strategiyalarni uyg‘unlikda o‘rgatish metodikasiga tayyorlash, jumladan, zamonaviy raqamli va sun‘iy intellekt vositalaridan bu jarayonda oqilona foydalanish ko‘nikmalarini shakllantirish dolzarb ilmiy-metodik vazifa bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

“Boshlang‘ich ta‘lim tizimida zamonaviy kompetensiyalarni rivojlantirish: integrativ yondashuvlar va amaliy yechimlar” mavzusidagi Respublika anjumani materiallar to‘plami.
NamDPI 2026-yil 9-oktabr

1. Oliy ta‘lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2026-yil 16-yanvardagi 11-sonli buyrug‘i. Xalqaro va respublika miqyosida o‘tkaziladigan ilmiy va ilmiy-texnik tadbirlar rejasi.
2. Flavell J.H. Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry // American Psychologist. – 1979. – Vol. 34, №10. – P. 906-911.
3. Pressley M. Reading instruction that works: The case for balanced teaching. – New York: Guilford Press, 2000.
4. Brown A.L. Metacognitive development and reading // Theoretical issues in reading comprehension / Ed. by R.J. Spiro, B.C. Bruce, W.F. Brewer. – Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 1980. – P. 453-481.
5. Boltayeva H. Boshlang‘ich sinfda o‘qish savodxonligini o‘rgatishning zamonaviy usullari // Ilim ham jamiyat. – 2025. – №1. – B. 24-27.